

KISANTAL TAMÁS–SZEBERÉNYI GÁBOR

Hayden White „hasznáról és káráról”

Narratológiai kihívás a történetírásban

„Úgy vélem, hogy a munkám iránti esetleges magyarországi érdeklődés elsősorban *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe* című könyvem népszerűségének köszönhető” – írta Hayden White történetelméleti esszéiből összeállított, 1997-es magyar válogatáskötete előszavában.¹ Bár e – hiánypótló – gyűjteményes kötet megjelenését kétségkívül White 1973-ban napvilágot látott főművének nagy nemzetközi visszhangja indukál(hat)ta, maga a *Metahistory*² a mai napig sem túl széles körben ismert a magyarországi nagyközönség, és különösen nem a szűkebb történészszakma előtt. Mitöbb, nem csupán White-ről, de (közvetve) magáról a *Metahistory*-ról is e válogatásból nyerhetett először képet a magyar olvasó.³ Ugyanakkor e kötet is – bár átfogó módon reprezentálja a szerző történetelméleti szempontjait – adós maradt a White-féle gondolatrendszer középpontjában álló – és e tekintetben talán a legeredetibbnek mondható – ún. *történeti tropológia*-modell bemutatásával.⁴ White e modellt a legkonzisztensebb formájában csaknem három évtizeddel ezelőtt, a *Metahistory* bevezető fejezetében (*Introduction: The Poetics of History*) foglalta össze, melynek magyar fordítását az alábbiakban közöljük. Úgy érezzük azonban, hogy nem haszon nélkül való, ha előljáróban felvázoljuk White munkásságának – számos tudományágat érintő – nemzetközi és (lényegesen csekélyebb mértékű) magyarországi recepcióját, majd szólunk a White-féle narratológia elméleti hátteréről. Végül a *Metahistory* révén gyakran a „posztmodern történetírás” előfutárának, vagy egyenesen a posztmodern történetelmélet alapszerzőjének tekintett historikus nézeteit a (valódi?) posztmodernhez való viszonyának tükrében tesszük vizsgálat tárgyává, mindenek előtt a „történelem relativizálásának” és általában a történetírói tevékenységnek az etikai aspektusaira összpontosítva.⁵

¹ White, Hayden: A történelem terhe. Budapest, 1997. (a továbbiakban: White 1997.) 7.

² White, Hayden: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, 1973. (a továbbiakban: White 1973.)

³ White-től az említett köteten kívül eddig három tanulmány jelent meg magyarul: White, H.: A ténybeli ábrázolás fikciói. Műhely, 1997. 4. szám. 62–68.; White, H.: Megjegyzés az újhistorizmushoz. Helikon, 1998. 1–2. szám. 34–44.; White, H.: A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. Aetas, 1996. 1. szám. 98–118. (fordította: Deák Ágnes) [Utóbbi a White-kötetben is szerepel, Braun Róbert fordításában: White 1997. 103–142.] Olvasható magyarul Ewa Domańska White-tal készített interjúja is: Domańska, Ewa: Fehér Tropológia, avagy Hayden White és a történetírás elmélete. „2000”, 1999. szeptember. (a továbbiakban: Domańska 1999.) 41–44.

⁴ E hiányosságra már a kötet recenzense, Gyáni Gábor is felhívta a figyelmet. (Gyáni Gábor: Történelem: Tény vagy fikció? BUKSZ, 1999. ősz. 273–283., itt: 276.) A jelen tanulmány igen sokat köszönhet Gyáni e „könyvismertetésének”, ami inkább a White-féle koncepció alapos ismertetését nyújtó önálló tanulmánynak tekinthető. Némileg átszerkesztett változata megtalálható az alábbi kötetben is: Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Gyáni, 2000) 48–70.

⁵ A cikk szerzői köszönetet szeretnének mondani a tanulmány elkészítésében nyújtott támogatásért Thomka Beátának, a White-szöveg gondos lektorálásáért pedig Deák Ágnesnek (a fordítás megmaradt hiányosságai természetesen nem őt terhelik).

1. Történet- vagy irodalomtudomány? – A White-recepció

1998-ban Richard T. Vann sajátos „empirikus kutatás” eredményeit közölte a *History and Theory* hasábjain.⁶ Hayden White műveinek⁷ „hivatkozási mutatóit” vizsgálva az 1973 és 1993 közötti időszakban – az angolszász és egyéb folyóiratokban megjelent reflexiók alapján – arra a meglepő eredményre jutott, hogy míg 1974-ben csupán egy, sőt az 1978-ig terjedő időszakban is mindössze 18 reakció fogalmazódott meg White nézeteire, addig az 1980-as évek végére ez a szám már évi 100 fölé ugrott.⁸ A másik különös fejlemény az volt, hogy míg eleinte főleg a történész szakma reagált White írásaira – elsősorban a *Metahistory*-ra, ami a mai napig a szerző legtöbbet citált műve –, addig az idő előrehaladtával egyre inkább az irodalomárok vették át e szerepet.⁹ (Igaz, közben a történész White „státusza” is megváltozott: az amerikai történészkörök gyakorlatilag kiközösítették.) Ugyanakkor White inspiratíván hatott számos olyan, egymástól igen távol álló(nak tűnő) tudományágra – legalábbis a szakfolyóiratok recenziói erre mutatnak –, mint az államigazgatás, a kulturális antropológia, a művészettörténet, a kommunikáció, a filmesztétika, a földrajztudomány, a jogtudomány, a pszichológia vagy a színház-tudomány.¹⁰

Ha arra a kérdésre próbálunk meg választ találni, hogy vajon miben rejlik a White koncepciója¹¹ iránti hirtelen megnövekedett érdeklődés a különféle tudományágak képviselői részéről (az 1980-as évektől), akkor meglehetősen nehézséggel találjuk szembe magunkat. A történettudomány szempontjából első pillantásra nyilván az olyan provokatív erejű kijelentések kelthettek figyelmet, mint például „a történelem *nem* tartozik a szigorú tudományok közé”, vagy hogy „a történeti rekonstrukció fiktív karaktere” miatt a történelem épp annyira nem tudomány, mint amennyire – saját önképe szerint – nem művészet (azaz valahol a kettő között helyezkedik el).¹² A történészek részéről nem kevésbé lehet problematikus White-nak a történelmi tények és események „realista” ábrázolhatóságáról (illetve inkább ennek lehetetlenségéről) vallott teóriája, melyet Louis O. Mink „új retorikai relativizmusnak” keresztelt el.¹³ E nézetek némelyike azonban rendkívül régi

⁶ A *History and Theory* 1998. májusi száma Hayden White: Twenty-Five Years On címmel közölt tanulmányokat White 70. születésnapja és a *Metahistory* megjelenésének 25. évfordulója alkalmából. Vann, Richard T.: The Reception of Hayden White. In: *History and Theory* 37. (May 1998) (a továbbiakban: Vann 1998) 143–161.

⁷ A vizsgált időszakban (1973–1993) White-nak három könyve volt forgalomban: az 1973-as *Metahistory*, az 1978-as *Tropics of Discourse* és az 1987-ben megjelent *The Content of the Form*. Az utóbbi két kötet White korábbi tanulmányaiból adott válogatást; köztük foglalt helyet első igazán figyelmet keltő cikke: „A történelem terhe” (1966) (magyarul: White 1997. 25–67.) és egyik legtöbbet idézett tanulmánya: „A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás” (White 1997. 68–102.). Összegyűjtött tanulmányain kívül számos kisebb-nagyobb esszéje jelent meg különféle folyóiratokban. (Vann 1998. 144–145., ill. 7–8. jz.) Ezekből 1999-ben adtak ki újabb válogatást *Figural Realism: Studies in the Mimesis Effect* címmel.

⁸ Vann 1998. 146.

⁹ Megjegyzendő, hogy a 70-es évek közepén White volt a Murray Krieger és Hazard Adams – mindketten az amerikai irodalomtudomány fontos képviselői – által alapított *School of Criticism and Theory* állandó szervezési megbízottja.

¹⁰ Vann 1998. 147–148.

¹¹ A White-féle történetelmélet összefoglalása: Gyáni 2000. 55–63.

¹² E nézeteit White már az 1966-os „A történelem terhé”-ben kifejtette. White 1997. 25–29. Lásd még Gyáni Gábor: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. In: Gyáni 2000. 11–30., itt: 22–26.

¹³ Vann 1998. 150. A történetírás retoricitásának jelentőségére J. H. Hexter egy 1967-es tanulmányában már felhívta a figyelmet. Arra mutatott rá, hogy a történészek által használt lábjegyzetek, idézetek és névfelsorolások aránya az olvasóra gyakorlódó „maximális hatás” elérése ér-

keletű,¹⁴ más részük pedig – néha igen alaposan kifejtett formában – már a White-ot megelőző évtizedekben is napirenden volt: a történelem(tudomány) „objektivitásába” és egyfajta szigorú empirizmusával, tökéletesen alá támasztható voltába vetett „hitet” (a rankei forráskritika és a rajta keresztül meghatározott „tények” »fetiszizálására« való hajlambot) már több neves szerző is megkérdőjelezte, és nem „csupán” a (történet)filozófiával foglalkozók,¹⁵ hanem a „szorosabb értelemben vett” történészek¹⁶ részéről is. Nem véletlen, hogy az igazi áttörés White recepciójában azután következett be, hogy az 1980-as évek elején az irodalomkritika hatására megkezdődött a történettudományban az ún. „nyelvi fordulat” (*linguistic turn*),¹⁷ melynek alapjául az a nehezen vitatható tény szolgál, hogy a történészek (is) végső soron *szövegekkel* dolgoznak: forrásokat (és történet-szi interpretációkat) *olvasnak* és történelmet *írnak*. Ez arra hívta fel a figyelmet, hogy a nyelvileg megkonstruált szövegekkel „hivatalból” foglalkozó nyelv- és irodalomtudománynak igenis van mondanivalója a történettudomány számára, melyben erős a hajlam arra, hogy semleges közvetítő közegnek tekintve figyelmen kívül hagyja a nyelvnek a történetírás tevékenységben játszott szerepét. Ezzel párhuzamosan a posztmodern interdiszciplinaritása és kételkedése a tudományos megismerés lehetőségeit illetően, valamint a történetírás részéről a „történelem elbeszélhetőségének” megkérdőjelezése¹⁸ – miközben például a francia *Annales*-kör újabb nemzedéke a 80-as években ismét az „alapító atyák” (Marc Bloch, Lucien Febvre) által elutasított „narratív történetírás” új formája felé fordult¹⁹ – olyan szellemi közeget teremtett, amely mintegy „felfedezte magának” Hayden

dekében bizonyos szabályszerűségek szerint alakul, melyek végső soron a retorika által meghatározottak. Ebből kifolyólag a történészek szignifikánsan más magyarázatokat nyújtanak, mint a (természet)tudományos magyarázatok, amikor a „valóság” megjelenítésére törekednek. Hexter, J. H.: *The Rhetoric of History*. *History and Theory*, 6. (February 1967) 3–13.

¹⁴ „Újból és újból felmerül a kérdés: a történész művészi vagy tudományos módon végzi-e munkáját, vagy esetleg egyszerre művel mindkettőt.” – írta Johann Gustav Droysen 1857-ben. Droysen, J. G.: *Historika. A Historika alapvonalai*. In.: Csejtei Dezső et al. (szerk.): *Ész – Élet – Egzisztencia IV. Történetfilozófia I.* Szeged, 1994. 49–151., itt: 51.

¹⁵ A filozófiai „előzményekre” – Nietzsche-től Sartre-on át Michel Foucault-ig –, illetve a narrativitás szerepére szintén rámutató angolszász analitikus történetfilozófia hatására (például Arthur C. Danto, William H. Dray, Louis O. Mink) maga White is utal: White 1973. 1.

¹⁶ Itt olyan tudományelméleti (ön)reflexióra hajló történészekre gondolhatunk, mint Carl L. Becker, Robin G. Collingwood vagy Edward H. Carr. Vö. Gyáni Gábor: *Történetírás: A nemzeti emlékezet tudománya?* In: Gyáni 2000. 95–127. (különösen: 95–100.); Gurevics, A. J.: *Mi a történelmi tény?* In: Glatz F. (szerk.): *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*. Bp. 1977., 186–216. Collingwood, R. G.: *A történelem eszméje*. Budapest, 1987.; Carr, E. H.: *Mi a történelem?* Budapest, 1995. (különösen „A történész és a tények” című fejezet: 7–28.) Collingwood történetfilozófiájával maga White is több tanulmányban foglalkozott az 1950–60-as években.

¹⁷ Vann, Richard T.: *Turning Linguistic: History and Theory and History and Theory*, 1960–1975. In.: Ankersmit, F.–Kellner, H. (ed.): *A New Philosophy of History*. Chicago, 1995. 40–69.; Czoch Gábor–Sonkoly Gábor: *Bevezető*. In.: Czoch G.–Sonkoly G. (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, é. n. [2000] 7–23. (a továbbiakban: Czoch–Sonkoly 2000.) itt: 15–17. Brian Fay ugyanakkor a *linguistic turn* kiteljesedett formáját – a Nietzsche-től és Droysentől Dantoig, Roland Barthes-ig és Hexterig terjedő „előzmények” figyelembe vételével – egyenesen a *Metahistory* 1973-as megjelenéséhez köti. Fay, Brian: *Introduction. The Linguistic Turn and Beyond in Contemporary Theory and History*. In: Fay, Brian–Pomper, Philip–Vann, Richard T. (ed.): *History and Theory. Contemporary Readings*. Oxford, 1998. 1–12.

¹⁸ Gyáni 2000. 11–30.

¹⁹ Burke, P.: *Az eseménytörténet és az elbeszélés újjáéledése*. (ford.: Kisantal Tamás) In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Bp. 2000., 37–52. (a továbbiakban:

White történeti tropológia-elméletét, és az addigi viszonylag szűk (el)ismertség után hirtelen a történetírás posztmodern paradigmaváltásának alapszerzőjeként kezdték emlegetni.²⁰ (Eközben az eleinte az amerikai történettudomány „fekete bárányának”, majd „szakmán kívülinek” titulált White a történészek részéről lassacskán elnyerte az „irodalomkritikusi” minősítést,²¹ miközben a 80-as évek végétől sorra fordították le műveit németre, olaszra, spanyolra, de születtek nézeteire reflektáló írások Franciaországban, Hollandiában, és Oroszországban is.) Az 1980-as évek végétől a „posztmodern történetírás” egyre gyarapodó szerzői gárdája – amely azzal, hogy egyik legfontosabb szellemi előzményének White-ot tekinti, a *Metahistory* szerzőjét magát is mind határozottabban a posztmodern hatása alá vonta – és a „hagyományos” történetírás művelői között máig tartó, szakfolyóiratok (*History and Theory*, *Past and Present*, *The American Historical Review*) hasábjain zajló kritikai vita folyik a posztmodern paradigmaváltás létéről és értékéről, melyeknek természetesen White újabb és újabb tanulmányaival maga is részese.

Ezen éles hangú történetelméleti diskurzus hullámai a 90-es évek közepére Magyarországot is elérték, és ennek kapcsán Hayden White neve is – az előbbieket alapján nem meglepő módon: félreérthetetlenül posztmodern kontextusban – megjelent a magyar történettudomány horizontján.²² Ugyanakkor White nézetek hazai, meglehetősen korlátozott mértékű recepciójáról – legalábbis ami a történettudományt illeti²³ – csak az utóbbi néhány év óta beszélhetünk. Mi lehet az oka e távolságtartásnak?

E kérdésre természetesen önmagában is válasszal szolgálhat az a nem kifejezetten osztatlan siker, ami White (és a részben az ő köpönyegéből kibúvó posztmodern történetírás) műveit a nemzetközi történésztaadalomban általában is övezi: a kemény kritikai reflexiók és a „posztmodern sületlenségekkel” szembeni „agyonhallgatás” taktikája – amint azt Richard T. Vann cikke érzékelteti²⁴ – Nyugaton is jellemzőbb volt kezdetekben, mint a pozitív recepcióra való hajlam. Ez persze részben visszavezethető arra, hogy White néha szándékoltan provokatív, másrészt pedig a posztmodern maga is inkább kérdéseket tesz fel – néha meglehetősen végletes kritikai attitűdről téve tanúbizonyságot –,

Burke, P. 2000) Le Goff, Jacques: Visszatérések a mai francia történetírásban. In: BUKSZ 2000. nyár, 192–197.; Czoch-Sonkoly 2000. 14. White maga egyébként „meddőnek” minősítette az *Annales* korábbi generációinak a narratív történelemmel szembeni erőfeszítéseit. White, Hayden: Az elbeszélés kérdése a mai történelemelméletben. In: White 1997. 143–204. (itt: 154–155., 157–160.)

²⁰ Deák Ágnes: A történelem mint veszélyeztetett faj? Viták a posztmodern történetírásról. *Aetas*, 1994/3. 155–161., itt: 155.; Czoch-Sonkoly 2000. 17. Ugyanakkor a White-tanítvány Hans Kellner a következőket írja: „...White semmiképpen sem vallja magáénak az ember, a szerző vagy az olvasó halálát, nem tartozik a posztmodernizmus világához. Ő egyszerűen nem akar ebben a világban élni.” Vö. Domańska, 1999. 44. 6. jz.

²¹ Vann 1998. 148.

²² Richard T. Vann-nel ellentétben mi sajnos nem támaszkodhatunk olyan „empirikusan feldolgozható” adategyüttesre, mint amelyet a Social Science Citation Index nyújt, ám vélhetőleg a magyar történészek zöme a Századok 1993/2. számában megjelent folyóiratszemplében találkozhatott először Hayden White névvel és a *Metahistory*-val. Magyarics Tamás itt a *The American Historical Review*-ban lezajlott – Russel Jacoby és Dominick LaCapra közti – azon vitát ismertette, ami alapvetően a White-féle nézetekről folyt. Századok, 1993. 2. szám. 377–378.

²³ A hazai irodalomtudományban már korábban „felfedezték” White-ot. Elmélete először Szegedy-Maszák Mihály Kemény Zsigmond-monográfiájában került szóba. Szegedy-Maszák Mihály: Kemény Zsigmond. Budapest, 1989. (különösen az „Elbeszélő művek jelentésrétegei” című fejezet: 42–96.); Bókay Antal irodalomelméleti tankönyvében White-ot egyértelműen a posztmodern körébe sorolja. Bókay Antal: Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban. Budapest, 1997. 446–449.

²⁴ Vann 1998. passim

mintsem válaszokat ad.²⁵ Mégis Hayden White (illetve részben a posztmodern történetelmélet) valódi kihívása abban rejlik, hogy a történetírói gyakorlattal szemben szólít fel *elméleti* önreflexióra. E kihívás azzal a történettudománnyal szemben jelentkezik, melynek egyrészt megszületése óta egyik identitásképző aspektusát az elméletekkel szembeni bizalmatlanság alkotja (a „jó” történész azt írja meg, ami volt, a rankei maxima szerint: *wie es eigentlich gewesen*)²⁶, másrészt pedig e tudományfelfogás a történészi mesterség *kutatói* oldalának tökéletesen alárendeli a történészi tevékenység *történetírói* aspektusát. Márpedig a White-féle történeti narratológia – melynek elemzésére alább részletesen kitérünk – és a *linguistic turn* kifejezetten ez utóbbira kérdez rá, rámutatva a történettudomány ismeretelméleti státuszában rejlő azon belső feszültségre, ami a fenti – alapvetően rankeánus – tudományelméleti önképből fakad.

Nem véletlen ugyanakkor, hogy a történészek körében e kihívás elsősorban ott indukált pozitív – azaz nem eleve elutasító – reakciót, válaszdásra való igényt, ahol egyébként is a historikus *kutatói* gyakorlat szükséges velejárójának tekintik az *alkalmazott elméletekkel és modellekkel* szembeni szakmai önreflexiót. Ez a történettudomány azon ága, amit egy tágn értelmezett „társadalomtörténet”-fogalommal illethetünk. Olyan olvasztótégely ez, amely magába öleli azokat az „új” – gyakran régi előképekre visszatekintő – irányzatokat, amelyek eleinte (és azóta is) a *mainstream* történetírással,²⁷ majd pedig a fenti narratológiai kihívással szembeni módszertani viták keresztüzzében formálódtak ki. Úgy tűnik, e „társadalomtörténetnek” a – Magyarországon is mind elfogadottabb, ugyanakkor nemzetközi szinten is többféleképpen értelmezett – mikrotörténeti/történeti antropológiai irányzat (módszer/megközelítés/*horribile dictu*: iskola?²⁸) alkotja legfőbb kikristályosodási pontját. Erre mutat az a tény, hogy a narratológiai kihívásra adott gyakorlati válaszdadás igénye a történettudomány részéről mind külföldön, mind idehaza elsősorban az e körből kikerülő szerzőknél merült fel.²⁹ Hayden White magyarországi tör-

²⁵ Vö. Pethő Bertalan (bev., vál.): A posztmodern. Budapest, 1992. A „posztmodern állapot” léte körüli ambivalens érzésekről kiváló képet kaphat az olvasó Babarczy Eszter és Braun Róbert vitájából. Vö. Babarczy Eszter: Siralmas posztmodern. Replika, 30. (1998. június) 51–61.; Braun Róbert: A nagy leszámolás. Replika, 33–34. (1998. december) 261–267. (a továbbiakban: Braun 1998.) Lásd még: Farkas Zoltán: Cui prodest... A posztmodern történetírásról. Aetas, 1996. 4. szám. 80–88.; Magyarics Tamás: Klió és/vagy Kalliópé? A posztmodern amerikai történetírás néhány kérdése. Aetas, 1996. 1. szám. 87–97.; Jenkins, Keith: Ne zárkózzunk be teljesen! Posztmodernitásról, posztmodernizmusról és történelemről. Korall, 1. (2000. nyár) 155–169. (a továbbiakban: Jenkins 2000.)

²⁶ Vö. Hartog, François: A történeti elbeszélés művészete. In.: Czoch G.–Sonkoly G. (szerk.): Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években. Debrecen, é. n. [2000] (a továbbiakban: Hartog 2000.) 25–32.

²⁷ Vö. Gyáni Gábor: Az „új történetírás” jelensége. Világtörténet, 1986. 3–4. szám. 3–6.; Fogel, Robert W.: „Tudományos” és tradicionális történetírás. Világtörténet, 1986. 3–4. szám. 7–39.; Zeldin, Theodore: Társadalomtörténet és totális történet. Világtörténet, 1986. 3–4. szám. 40–52.; Bódy Zsombor–Czoch Gábor–Sonkoly Gábor: Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban. Aetas, 1995. 4. szám. 131–141.

²⁸ Kövér György: Hajnalhasadás? Megjegyzések egy konferenciabeszámolóhoz. Aetas, 2000. 1–2. sz. 290–291.

²⁹ A jelen tanulmányunk nem feladata a mikrotörténeti/történeti antropológiai, illetve az azzal érdemi párbeszédet folytató, egyéb irányból érkező szerzőktől származó kiterjedt metodológiai irodalom ismertetése. Erről kiváló áttekintést nyújtanak az alábbiak: Szijártó M. István: Mi a mikrotörténelem? Aetas, 1996. 4. szám. (a továbbiakban: Szijártó 1996) 157–185.; Szijártó M. István: Történeti antropológia és mikrotörténelem. Az új társadalomtörténet. BUKSZ, 2000. nyár. 151–159.; Gyáni Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma. Aetas, 1997. 1. szám. 151–161.; Sebők Marcell (szerk.): Történeti antropológia. Módszertani írások és eset-

ténieszi recepciója azonban – mint arra többször utaltunk – egyelőre még várat magára. Ez vélhetően annak tudható be, hogy azok a nagy volumenű szakmai viták, melyek a White-féle nézetekről, a *linguistic turn*ról, vagy akár a posztmodern történetírás értékéről külföldön zajlottak és zajlanak, itthon (még?) nem folytak le. Ennél fogva a hazai White-recepció egyelőre néhány – nem is csak kifejezetten „mikrotörténész” – historikus (például Gyáni Gábor, Braun Róbert) egyéni kutatói tevékenységének keretein belül marad.³⁰

2. Narráció és metafora

Tagadhatatlan, hogy White történelemelméletének egyik legcentrálisabb eleme a történeti narratíva mibenlétének, illetve a történetírásban betöltött szerepének vizsgálata. A modern irodalomelméletek – elsősorban a formalizmus, a strukturalizmus, illetve az őket felhasználó későbbi, a narratológiára építő teóriák – bebizonyították, hogy az elbeszélés nem csupán a prózai alkotások interpretációjának fontos eleme, hanem az emberi világ- és önmegismerés szükségszerű tartozéka. „A narratíva természetéről beszélni annyit jelent – írja White egy 1987-es tanulmányában –, mint vizsgálódásunk tárgyává tenni a kultúra egészét, sőt, mondhatnánk, az egész emberiség természetét.”³¹ Történeteinket – legyenek azok a leghétköznapiabb élethelyzetek utólagos reflexiói vagy akár közel- vagy régmúltunk történelme – szükségképpen narratív formában, egy lehetőség szerint egységes, koherens elbeszéléssé alakítva értelmezzük. Hogy e képességünk mennyiben tekinthető *a priori* kategóriának, vagy inkább történeti és kulturális produktumnak, megoszlanak a vélemények. Az mindenesetre egyértelmű, hogy az európai ember szükségképpen és óhatatlanul elbeszéléseket sző és elbeszélések közt él.

Nincs ez másképp a történettudománnyal sem. Természetesen – mint már utaltunk rá – nem Hayden White volt az első, aki rávilágított a narratíva fontosságára a történetírásban. Az 1950–60-as években mind az angolszász analitikus történetfilozófia, mind pedig a francia strukturalista prózapoétika (főként Claude Lévi-Strauss illetve Roland Barthes) már rámutatott a történetírásban benne rejlő narrativitás tényére és az abból fakadó problémákra, hogy a történeti alkotás a benne foglalt elbeszélés következtében a fikcionalitás felé tendál. „Vajon a múltbeli események elbeszélése, amelyet kultúránkban a görög korszaktól kezdve történeti »tudományként« szentesítettek, a »valóságos« mögöttes mércéjéhez kötődött, és amelyet a »racionális« kifejtés elvei igazoltak – vajon az elbeszélésnek ez a formája, valamilyen sajátos vonása, kétségbevonhatatlan megkülönböztető jegye révén valóban különbözik-e az olyan képzelet alkotta elbeszélésektől, amelyekkel az eposzban, a regényben és a drámában találkozunk?” – kérdezi Barthes egy 1966-os cikkében, aki történetírói szövegek strukturális vizsgálatával azt igyekszik bizonyítani, hogy ezek a művek nem narratív technikáikban különböznek az irodalmi alkotásoktól, hanem elsősorban intencionált referencialitásigényükben és ideologikusságuk-

tanulmányok. Budapest, 2000.; Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania, 1991.; Burke, Peter: *History and Social Theory*. Cambridge, 1992.

³⁰ Gyáni 2000. 11–70.; Szijártó 1996. 175–182.; Braun, Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Budapest, 1995. (a továbbiakban: Braun, 1995); Braun Róbert: *The Holocaust and Problems of Historical Representation*. *History and Theory*, 33. (May 1994) 172–198.; Braun, Róbert: *Communities in Transition. Problems of Constitutionalism and Narrative Identity in Europe*. In: Hadas, Miklós–Vörös, Miklós (ed.): *Ambiguous Identity in the New Europe*. Replika, 1997. Special Issue, 51–62., ill. Braun 1998.

³¹ White, Hayden: *A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében*. In.: White 1997. 103–142., itt: 103.

ban.³² White műve azonban azért különösen jelentős, mert – történetésként a 19. századi történetírást vizsgálva – a korábbi kutatások eredményeire alapozva egy teljes, következetesen felépített műfaj- és elbeszélés-elméleten keresztül kísérelt meg a történeti szöveg elemzéséhez olyan módszertani megközelítésmódot nyújtani, melyben nem a relevancia, hanem a narratív, tropologikus és ideologikus aspektusok koherenciája nyújtja az adott (történetírói) szöveg értelmezési és értékelési körét.

White szerint a történész munkája során egy – a források alapján rekonstruált – eseménytörténetté formál, azaz az önmagukban jelentéssel nem bíró tényeket olyan lineárisan szervezett *egésszé* kerekíti, melyben a korábban szétszórt, egyenrangú elemek a helyükre kerülnek, jelentést kapnak. Fontos a „kapnak” szó, mivel White szerint a jelentés nem immanens része a forrásban leírt tényeknek, hanem azokat a történész a cselekményesítés (*emplotment*) eljárásával viszi bele az eseménysorba. Így amit a történész rekonstruált múltnak tekint, az valójában megkonstruált múlt, s mint ilyen a fikcionális-hoz, vagyis az irodalmi alkotáshoz áll legközelebb (azaz mint látható, White ebben nagyjából egyetért Barthes-tal). Mitöbb, a cselekményesítési formalehetőségek száma nem végtelen. White – Northrop Frye nyomán – négy archetipikus cselekményformát különböztet meg: a románcot, a komédiát, a tragédiát és a szatírárt. Talán megérdemel némi kitérőt Frye cselekményelméletének ismertetése, ugyanis White úgy veszi (félíg-meddig) át Frye fogalmait, hogy közben szerzőjük előfeltevéseire és a terminusoknak a frye-i irodalomelméletben elfoglalt helyére nem reflektál.

Northrop Frye *A kritika anatómiája* című 1957-ben megjelent művében kísérletet tesz egy átfogó, az egész irodalmat mint rendszert magában foglaló teória kidolgozására. A négy részes könyvben mind szinkrón, mind pedig diakrón módon azt az alapot keresi, melyből a teljes irodalmi univerzum felépül. Az első, *Történeti kritika: a módok elmélete* című esszében a fikciós módok elemzéséhez Frye Arisztotelész *Poétikájának* második fejezetét veszi alapul. Arisztotelészt követve a fikcionális művek bonyodalmának alapját a főhős cselekvésében, illetve annak tetterejében látja. Így az osztályozási kiindulópont ez a tetterő lesz, amely lehet nagyobb, kisebb vagy nagyjából ugyanolyan, mint az átlagos, hétköznapi olvasóé. Ennek alapján öt fikciós módot különít el: a mítosz, a románc, a magas mimézis (tragédia), az alacsony mimézis (komédia) és az ironia módozatát. A mítosz esetében a hős minőségileg, a románcnál fokozatilag emelkedik a többi ember és környezete fölé. A magas mimetikus módban a hős fokozatilag embertársai felett áll, de környezete felett nem, az alsó mimetikus módban mind társaival, mind pedig környezetével egyenrangú, míg az ironikus mód esetében mindegyiküknél alacsonyabb helyzetet képvisel.³³ Mint Frye megjegyzi, a módok egymásutánisága tulajdonképpen egy irodalomtörténeti irányvonalat jelöl ki, hiszen a görög-római és az európai irodalomban megfigyelhető, hogy a fikció gravitációs központja lefelé tart, azaz az ősi mítoszoktól az ironikus modalitás fele (mely a római szatírákban, illetve a 19. század végi – 20. századi irodalmi hangnembben mutatható ki).³⁴ Bár *elvileg* Frye nem kíván értékhierarchiát felállítani az egyes történeti módok között, azonban az egész művet olvasva nem nehéz észrevenni azt a látens perspektívát, mely ezt az irodalomtörténeti sort egyfajta hanyatlás-folyamatként értelmezi, ugyanis Frye-nál az egész irodalom alapja (és az a szféra, ahol a művészet találkozik a művészeten túlival, a transzcendenssel) a mítosz. Ez a hanyatlás azonban csupán látszólagos, ugyanis Frye megjegyzi, hogy úgy tűnik, mintha korunkban

³² Barthes, Roland: *The Discourse of History. Comparative Criticism*, 1981. 3. szám. 7–20. Az említett szöveghelyet White is idézi „Az elbeszélés kérdése a mai történelemelméletben” című tanulmányában. White 1997. 165.

³³ Frye, Northrop: *A kritika anatómiája. Négy esszé*. Budapest, 1998. (a továbbiakban: Frye 1998.) 33–34.

³⁴ Frye 1998. 34–35.

az ironikus módból ismét a mitikus fele tartanánk, vagyis az irodalom története ciklikus irányultságot vesz fel.³⁵ A későbbiekben Frye az elbeszélés általános elméletének kidolgozása során négy alapvető narratív kategóriát (vagy a frye-i szóhasználatból élve: *müthoszt*) különböztet meg, melyeket szintén komédia, románc, tragédia és irónia/szatíra névvel illet. Ezeket – némiképp talán Spengler hatására – a négy évszagnak felelteti meg (az előbbiek sorrendjében a tavasztól a télig).³⁶ Nem nehéz észrevenni a történeti módoknak, az archetipikus müthoszoknak, valamint a frye-i rendszer másik központi négyes struktúrájának (a középkori bibliai hermeneutika szintjei: literális, allegorikus, morális, anagogikus) párhuzamát (az utóbbi esetben a kapcsolat természetesen fordított irányú). Azaz Frye-nál a diakronia rávetül a szinkroniára, s az egész rendszert a művészi alkotásokban megnyilvánuló transzcendenshez való visszatérés hatja át.

White úgy veszi át Frye archetipikus cselekményformáit, hogy az eredeti rendszer rejtett konklúziót ignorálja. Ami Frye-nál egy diakrón, az egész történelmen átívelő, s a mítoszhoz visszatérő történeti tendencia, az White-nál egy adott kor történeti tudatán belüli, a tropológiához és az ideológiához szorosan kötődő ciklikus folyamat (mely a 18. század végi/19. század eleji preromantikus gondolkodók metaforikus, romantikus koncepcióitól a 19. század végének – elsősorban Nietzsche és Benedetto Croce jellemző – ironikus szemléletmódjág húzódott). Másrészt ha Frye-nál a történetsszervezés (mármint saját irodalom- és történelemszemlélete) romantikus irányultságú, White-ra nézve ezt inkább az ironikus mód és az irónia trópusának alapvető túlsúlya jellemzi, amennyiben nála az irónia ugyanúgy metatropologikus alakzat, ahogy saját történeti perspektíváját is a metatörténetiség hatja át.

Talán megkérdőjelezhető, ahogy az előbbiekben a narratív eljárásokat összemostuk a tropologikus stratégiákkal. Azonban White-nál a történeti ábrázolás minden (narratív, formális, ideologikus) aspektusa a trópuselméletben fut össze, illetve ott találja meg kiindulópontját. White természetesen itt is a strukturalizmus nyomdokain halad, hiszen Jakobson már az 50-es években a narratív eljárások alapját a tropológiában jelölte ki, amennyiben különbséget tett a metaforikus (költői, romantikus) és a metonimikus (prózai, realista) nyelvi képességek között.³⁷ White azonban a jakobsoni beosztást túlságosan szűknek érezve radikálisan visszakanyarodik egy sokkal korábbi trópuselmülethez: a 16. századi retorikák és a vico-i történetfilozófia négyes tropologikus rendszeréhez. A négy fő – a történetírói metodológia alapját adó – alakzatnak (metafora, metonímia, szinekdoché, irónia) a kutatása White szerint lehetővé teszi, hogy ne csak az egyes történetek cselekményszöveési és ideológiai beállítódásmódjáról, hanem egész korszakok történeti tudatáról is teljesebb képet kapjunk. Tehát nála egy adott korszak történeti tudata, sőt egész világképe tropologikus természetű, azaz egy adott nyelvi transzformatív eljárás mód egész kultúraépítő kóddá válik.³⁸

³⁵ E tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy a frye-i irodalomtörténet-koncepció első pillantásra lényegében ciklikusnak látszó, valójában azonban eszkatologikus történetfilozófiai irányultságát mélyebben körüljárjuk. Erről lásd: Fletcher, Angus: *Utopian History and the Anatomy of Criticism*. In.: Krieger, Murray (ed.): *Northrop Frye in Modern Criticism*. New York–London, 1966. 31–73.

³⁶ Frye 1998. 135–139. Egyébként Frye az archetipikus müthoszokkal nemcsak a négy évszakot, hanem a napszakokat (reggel, dél, este, éjszaka) és az emberi élet négy periódusát (ifjúság, érettség, öregség, halál) is párhuzamba állítja.

³⁷ Vö. Jakobson, Roman: *Az afázia nyelvi tipológiája*. In.: Jakobson, Roman: *Hang-jel-vers*. Budapest, 1972. 204–226. Illetve Jakobson, R.: *Nyelvészet és poétika*. In.: Uo. 229–276.

³⁸ A koraiújkori retorikán és Vico kívül még egy 20. századi irodalmár, Kenneth Burke is nagy hatással volt White tropológiájára. Nagy különbség azonban, hogy Burke sokkal radikálisabban hangsúlyozza a négy trópus hasonlóságát, illetve egymásba mosódását. Burke, Kenneth: *A négy alapvető trópus*. Helikon, 1997. 1–2. szám. (a továbbiakban: Burke, K. 1997.) 46–57.

A retoricitás ilyenén hangsúlyozása természetesen nem csupán White-nál fedezhető fel, a gondolat gyökere Nietzscheig nyúlik vissza.³⁹ Ugyanakkor White-nál Nietzschevel és a nyelv alapvető retoricitására építő, elsősorban Paul de Man névvel fémjelzett amerikai dekonstrukciós mozgalommal ellentétben a retorikusság nem teljes, episztemológiai-lag megalapozott entitás, hanem inkább az európai kultúrához kapcsolódó szemléletmód. Későbbi műve, a *Tropics of Discourse* bevezetőjében azonban White a trópuselméletet egy-fajta ontogenetikai irányba viszi tovább, ugyanis az egyes szakaszokat a piaget-i fejlődéslélektanban megfogalmazott gyermeki értelemfejlődési periódusokhoz kapcsolja.⁴⁰

A történeti narratíva másik nagy teoretikusa, F. R. Ankersmit a piaget-i fejlődésmóddal és a white-i tropológia összevetésével arra a következtetésre jut, hogy mindkettő mögött, mintegy alapként a kanti transzcendentális szubjektumfelfogás áll, vagyis White-nál a trópusok (illetve az ember *a priori* tropológikus megismerőképesége) nagyjából megfeleltethetők a kanti kategóriáknak, ugyanis általuk jön létre mind a fenomenális, mind pedig a történeti realitás.⁴¹ Ez a kvázi-kantianizmus – állítja Ankersmit – az analitikus történetfilozófiától White-ig minden narratív történelemszemlélet alapját képezi. Ankersmit ezt azzal fejleszti tovább, hogy nézőpontja szerint a kantiánus narratív teóriák egyszersmind a metaforára építő teóriák is. Ez White-nál is igaz, mivel minden trópus kognitív funkcióval bír, és Ankersmit szerint nincs éles különbség – vagy inkább azt mondhatnánk: a metaforikusság alá rendelhető különbség van – az egyes alakzatok megismerési szerepe között. Vagyis amikor egy történész egy eseménysort (retorikai eljárásokkal) narratívába rendez, ezzel egy *átvitelt* hajt végre, jelentés nélküli eseményeit adott struktúrájú elbeszéléssé alakítja (például Michelet romantikussá, Burckhardt szatirikussá). Tehát mint Ankersmit kifejti, a trópusra épülő narratíva szükségképpen metaforikus: „A történeti narratíva állításainak mindig kettős funkciója van: 1) a múlt leírása; 2) a múlt egy sajátos narratív értelmezésének meghatározása, kijelölése. Logikailag mind a történeti narratíva, mind pedig a metafora csak két elemből áll: 1) a leírásból; 2) egy (metaforikus) nézőpont kijelöléséből. A történeti narratíva egy meghosszabbított metafora.”⁴²

A megfelelő perspektíva kijelölése – vagyis a (történész szempontjából) szükségesnek tekintett archetipikus cselekményformába való belehelyezés, azonosítás – egyszersmind interpretatív eljárás is, sőt egyesek szerint értelmezői tevékenység a fordítással analóg.⁴³ Az idegen nyelvű szöveg egy adott értelmezői közösség számára való lefordítása és a múlt tőlünk távol álló, önmagában jelentéssel nem bíró eseménysorának jelentéssel és jelentőséggel telítése mind a metafora működési elvéhez hasonlítható, hiszen mindkét esetben úgy történik két dolog azonosítása, hogy az elemek, miközben egységes, koherens kapcsolat jön létre köztük, különállásukat is megtartják.

³⁹ Vö. Nietzsche, Fr.: A nem morálisan felfogott igazságról és hazugságról. In.: Vajda Mihály (szerk.): Jegyzetek és szövegek Martin Heidegger: Bevezetés a metafizikába című művéhez. Budapest, 1995. 32–36., illetve Nietzsche, Fr.: Retorika. In.: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei IV. Pécs, 1997. 5–49. Nietzsche ezen szövegei meghatározó hatással voltak a 60–70-es évek irodalomelméleti gondolkodásában (főként a posztstrukturalista és dekonstrukatív irányzatok tekintették czelet alapszövegeknek).

⁴⁰ White, H.: Introduction. In.: White, H.: *Tropics of Discourse*. Baltimore, 1978. 7–13. Vö. Piaget, Jean: Az értelmi fejlődés szakaszai. In.: Piaget, Jean: Válogatott tanulmányok. A válogatást készítette és a bevezető tanulmányt írta: Kiss Árpád. Budapest, 1970. 66–75.

⁴¹ Ankersmit, Frank R.: History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor. Berkeley, 1994. (a továbbiakban: Ankersmit 1994.) különösen: „Introduction” 1–32.

⁴² Ankersmit 1994. 40.

⁴³ Hernadi, Paul: Clio's Conscious: Historiography as Translation, Fiction, and Criticism. In.: *New Literary History* 1976/2. 247–257.

A történetírói szöveg metaforikusságának ilyen hangsúlyozása ismételtelen inkább a fikcionális szépirodalomhoz, mint az egzakt tudományossághoz viszi közelebb a történetírást. Ez a metaforicitás azonban nem kell, hogy feltétlenül degradáló intonációt hordozzon. A kérdés behatódó vizsgálatához, úgy véljük, érdemes némiképp elrugaszkodni a történetírás és történetfilozófia területéről, és pillantást vetni a narráció és a metafora kapcsolatának filozófiai implikációira. A probléma egyik legjelentősebb 20. századi teoretikusa Paul Ricoeur, aki életművében kísérletet tett egy elbeszélés- és metaforaköz- pontú fenomenológiai hermeneutika kidolgozására.⁴⁴

Ricoeur⁴⁵ elveti a metafora ókori retorikák által kidolgozott, de sokáig élő elméletét, miszerint a metafora csupán szókép, alapvetően díszítő funkciójú és semmiféle szemantikai újítást nem tartalmaz. A metaforikus kijelentés során a szó szerinti jelentés értelmetlen (hogy White több cikkében említett példáját alkalmazzuk: a „szerelmem egy rózsa-szál” metafora literálisan semmiféle relevanciával nem rendelkezik), ám egy olyan többletjelentést kap, mely lényegében túlmutat az egyszerű meggyőző vagy díszítő szerepen. Hogy mi ennek lényege, annak jobb megértéséhez Ricoeur a tudományos modellek működését vizsgálja meg Max Black: *Models and Metaphors* és Mary B. Hesse: *Models and Analogies in Science* című művei alapján. A két szerző szerint a modellekben az a közös, hogy a tudományos nyelvben a heurisztikus segédeszköz szerepét töltik be, azaz rendeltetésük szerint mintegy megszakítják a korábbi pontatlan értelmezések folyamatát, és egy radikálisan új, helytállóbb értelmezés terét jelölik ki. A modellek révén a dolgokat voltaképpen „másként” (és jobban) látjuk, s közben magát az adott diszkurzív nyelvet is megváltoztatjuk. A modell a tudományban – akárcsak a metafora a költészetben – a valóság *újjaírásának* legfontosabb eszköze. „A költői nyelv is a valóságról szól, de más szinten, mint a tudományos beszéd” – állítja Ricoeur. „Nem a jelenvaló világot mutatja fel, mint a leíró vagy didaktikus nyelv. (...) a költői nyelv elsődleges stratégiája valójában a nyelv szokásos jelentésének megszüntetésére irányul. Ám az elsődleges jelentés megszüntetésének mértékében a világ elbeszélésének új képessége szabadul fel, jöllehet a valóság más síkján.”⁴⁶ Itt Ricoeur arisztotelianus alapokból indul ki, ugyanis a költészet mint mimetikus művelet valójában egy újjáalkotott valóságot utánoz, melyben az emberi lét valódi létstruktúrája mutatkozik meg, az az ontológiai szféra, melyet Husserl életvilágnak (*Lebenswelt*), Heidegger pedig világban-benne-létnek (*In-der-Welt-sein*) nevezett.

Ricoeur a bibliai parabolákat vizsgálva (melyet így definiál: „...a parabola egy *narratív forma* összekapcsolódása egy *metaforikus folyamattal*”⁴⁷) arra a következtetésre jut, hogy az evangéliumi korpuszban a parabolák tulajdonképpen kiterjesztett metaforák, hiszen bennük a metaforikusságot nem a történet egyes mondatai hordozzák (bár természetesen külön-külön adhatnak önálló metaforikus jelentést), hanem a történet egésze. Az evangélium esetében a metaforikus mag, mely az egyes parabolákat egységbe fűzi, s je-

⁴⁴ Tudjuk, azzal, hogy a metafora és az elbeszélés nagy filozófiai irodalmából éppen Ricoeurt választottuk ki, némiképp önkényesen jártunk el. Azonban véleményünk szerint Ricoeur elmélete nem csupán az említett kérdések egyik legnagyobbasúbb kidolgozása, de azért is megérdemli a bővebb vizsgálatot, mivel teóriái sok tekintetben párhuzamosak White-ével. White maga is többször reflektált Ricoeur filozófiájára: White 1997. 189–199., illetve White, Hayden.: *The Metaphysics of Narrativity: Time and Symbol in Ricoeur's Philosophy of History*. In.: Wood, David C. (ed.): *On Paul Ricoeur*. London, 1991.

⁴⁵ Ricoeur metaforaelméletét *Az élő metafora* (La métaphore vive) című könyvében fejti ki. Angol fordítása: Ricoeur, Paul: *The Rule of Metaphor*. London, 1994. (különösen: 216–256.) Magyarul az elmélet rövid összefoglalása olvasható: Ricoeur, Paul: *Bibliai hermeneutika*. Budapest, 1995. (a továbbiakban: Ricoeur 1995.) „A metaforikus folyamat” című fejezet: 89–113.

⁴⁶ Ricoeur 1995. 99.

⁴⁷ Ricoeur 1995. 54.

lentésüket megvalósítja, a passió-, illetve megváltástörténet. Ez persze nem csak a vallási szövegek narratív történeteire igaz; Ricoeur egyik legjelentősebb, háromkötetes filozófiai művében, a *Temps et récit*-ben⁴⁸ egy egységes, a szimbólum, a metafora és az idő fogalmaira építő elbeszélés-elmélet kidolgozására törekszik.

E művében Ricoeur megpróbálja a metaforáról és általában a költői nyelvről adott elemzését az elbeszélő műfajokra (mind a fikcionális, mind pedig a történeti munkákra) is kiterjeszteni. Hogy ezt megtehesse, előbb az időfogalom analízisét végzi el, s arra a következtetésre jut, „hogy az idő oly mértékben lesz emberi idővé, amely mértékben elbeszélő (*narratív*) módon artikulált, és hogy az elbeszélés akkor nyeri el teljes jelentését, amikor az időbeli létezés feltételévé (*condition*) válik”.⁴⁹

A megfajthatatlan, idegen idő emberi, az önmegértés idejévé válásának vizsgálatához az idő és az elbeszélés közötti közvetítettségre helyezi a hangsúlyt, s hogy a közvetítőt elkülönítse a folyamat előttjétől és utánjától, Ricoeur bevezeti az elbeszélés hármasszimulacsiójának fogalmát. Mímézi3s1-nek (azaz a közvetítés előtti fázisnak) nevezi az adott cselekvés strukturális vonásai által való azonosítását, s ezen cselekvés szimbolikus közvetítettségének felismerését (a szimbólum szót Ricoeur itt a Clifford Geertz-i értelemben használja, vagyis valamiféle kulturális kódot ért alatta). A dolog ilyen beazonosítása egyszersmind annak lehetőségét is feltárja, hogy azt elbeszélésbe foglaljuk. Ez a Mímézi3s2, melynek fő fogalma a konfiguráció, a cselekményszövés művelete, mely átvezet a Mímézi3s3-hoz. A Mímézi3s3 visszautal az elsőre, mivel ekkor a narratív formába öntött cselekedetet mintegy visszavetítjük a szimbolikus rend struktúrájába, ahol metszi egymást a szöveg és az olvasó világa. Ez az önmegértés közege, mely nagyjából megfeleltethető a gadameri hermeneutika *applikáció*-fogalmának, ám azzal a lényeges különbséggel, hogy Ricoeur-nél a horizontösszeolvadás csak narratív úton jöhet létre. A hármasszimulacsió folyamata itt kapcsolódik a metafora működéséhez, ugyanis az elbeszélés révén nyert jelentés metaforikus, amennyiben heurisztikus, valóság-újraíró és a szélesebb emberi létstruktúrába bepillantást nyújtó funkciójú.

Több szempontból is figyelemre méltó lehet a ricoeur-i elmélet rávetítése a white-i rendszerre. Egyrészt rávilágít White egyik – azóta sokat kritizált – előfeltevésének problematikusságára: arra, hogy White élesen különválasztja az empirikus, megtörtént valóságot (mely csak a kortársak számára adott, egyszeri entitás) és annak a történész általi reprezentációját. A valóság, mint olyan, a tények birodalma már önmagában a ricoeur-i Mímézi3s1-hez tartozó, szimbolikus rendbe illesztett, interpretált valóság, sőt akár saját élettörténetünk megélése-megértése is az elbeszélésbe illesztésen keresztül valósulhat meg.⁵⁰ Másrészt felveti azt a kérdést, hogy az elbeszélés alkalmazása „szükséges(?) rossz” vagy olyan elengedhetetlen feltétel, mely nemhogy eltorzítaná a tudományosságot, hanem inkább túllép azon, egy mélyebb megértést téve lehetővé. Szükségesnek mindenképpen szükséges, állítja Ricoeur, aki művében az olyan történetírói munkákat is meg-

⁴⁸ Ricoeur, Paul: *Temps et récit*. I–III. Paris, 1983–1984. Magyarul több részlet is megjelent a Ricoeur műveiből készült válogatásban: Ricoeur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta: Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Ricoeur 1999.a)

⁴⁹ Ricoeur, Paul: A hármasszimulacsió. Ricoeur 1999.a 255–309., itt: 255. (A *Temps et récit* első kötetének harmadik fejezete.)

⁵⁰ Egyesek emiatt White-ot egyenesen azzal a váddal illették, hogy úgy harcol a pozitívista történetírás ellen, hogy közben tulajdonképpen megtart egy látens pozitívista előfeltevést (az objektív valóság prekonceptióját). Vö.: Lorenz, Chris: Lhetnek igazak a történetek? Narrativizmus, pozitívizmus és a „metaforikus fordulat” (fordította: Kiss Gábor Zoltán) In.: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Bp. 2000., 121–146.; Carr, David: A történelem realitása. In.: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, 1999. 69–84.

vizsgálja, melyeknek kimondott szándéka a narrativitás kiküszöbölése. Például Braudel *A Földközi-tenger és a mediterrán világ* című könyve (mely elvileg a nem-elbeszélő, strukturális historiográfia mintapéldája) hármas tagolásában Ricoeur egy, a földközi-tengeri világ hanyatlásáról és a világtörténelem perifériájára szorulásáról szóló történetet vél felfedezni⁵¹ (vagyis a white-i–frye-i archetipikus cselekménystruktúrákat alapul véve, Braudel a Mediterráneum történetét szatíra formájában cselekményesíti). Az emberi és történeti idő megismerése tehát csak az elbeszélés útján lehetséges, s ez az elbeszélés a pusztán tényeken kívül még valami metaforikus többletet is közöl.

3. Narratíva – metatörténelem – etika

Felmerülhet a kérdés, hogy mi az a többlettudás, melyet a történetírói elbeszélés útján nyerhetünk. Itt véleményünk szerint hasznosnak látszik elkülöníteni a történeti munka megítélésének három aspektusát. Az egyiket elbeszélői-művészinak, a másikat (White nyomán) metatörténetinek, a harmadikat pedig társadalmi-etikainak fogjuk nevezni. Ez három viszonylag különböző (ám talán nem egymástól független) nézőpontot jelöl ki, melyek eltérő irányú vizsgálódást kívánnak.

Az elbeszélői aspektus a történetírás fikcionális, művészi voltát állítja előtérbe. Ez természetesen nem jelenti a tényfeltáró funkció ignorálását, egyszerűen arra utal, hogy vizsgálatunkban nem a referencialitás, hanem az elbeszélői technikák és a narratív, esztétikai élmény a domináns kategória.

Az elbeszélés kérdésében White kritikája szolgálhat kiindulópontunkul. Az igazi probléma nem azzal van – állítja White –, hogy a történetírói alkotás regényírói módszereket vonultat fel, és így a fikcionalitás felé mozdul el, hanem hogy még mindig a 19. századi realista regények „mindenttudó elbeszélői” perspektíváját használja (tehát egy olyan stabil „arkhimédeszi pontból” nézi az eseményeket, melyről feltételezi az érdeklődő rálátást).⁵² Az elbeszélői nézőpont „mindenek felett állása” kétségkívül a realista és naturalista regények egyik legjellemzőbb sajátossága, mely nagyjából azon az ideológiai alapon (a pozitívizmuson) nyugszik, melyen White szerint a „tudományos” szaktörténetírás is. „Az irodalmi és képzőművészeti realizmus, a tudományos megismerés objektivitásába vetett hit alapján leginkább a pozitívizmus filozófiájával rokonítható” – állítja Kibédi Varga Áron. „A realizmus »tisztaságát« nemcsak a scientista ideológia, hanem a kikerülhetetlen retorikai kontextust is kérdéssé teszi: a realizmus csak úgy tud megmutatni valamit, ha egyúttal bizonyít is. A művészi személytelenség mítosz.”⁵³

Amennyiben a történetírás úgy aposztrofálja magát, mint ami kiszakadt a pozitívizmus ideológiai elkötelezettségéből, talán célszerű lenne, ha narrációjában is szakítana a realista regényekre jellemző módszerekkel. Lényegében ez Kenneth Burke véleménye, aki a történeti diskurzust annak relativizmusa miatt bírálja. Relativizmus alatt Burke azt a stratégiát érti, amikor az adott diszkurzív mezőből a történészek egy (saját ideológikus beállítódásuknak megfelelően) elemet kiragadva, annak nézőpontjából szemlélik a folyamatok egészét, s közben egyéni perspektívájukat kizárólagosnak veszik. Ezért ez a relativizmus tulajdonképpen burkolt szubjektívizmus, monologikusság.⁵⁴ A monologikus elbeszélői forma – mint Mihail Bahtyin Dosztojevszkij-könyvében kifejti – a realista regényirodalom legfőbb módszere. Bahtyin példája Tolsztoj, akinek műveiben

⁵¹ Hartog 2000. 27–32.

⁵² White 1997. 54.

⁵³ Kibédi Varga Áron: A realizmus alakzatai. In.: Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei IV. Pécs, 1997., 131–149., itt: 143.

⁵⁴ Burke ezzel szemben egy dialektikus-ironikus történetírás mellett teszi le voksát. Burke, K. 1997. 54.

a szerzői-elbeszélői hang mindenk felett állva vezérli az eseményeket (ezt legjobban talán a *Háború és béke* illusztrálja, melyben a történetet időnként a narrátor történetfilozófiai értekezései szakítják meg, melyeket egyrészt az események beteljesítenek, másrészt a konkrét tényekre reflektálva magyarázzák őket). Ezzel szemben már a realizmusnak nevezett korszakon belül is kialakult egy másik módszer, mely Dosztojevszkij nevéhez köthető. Ezt Bahtyin dialogikus vagy polifónikus regénynek nevezi, s jellemzője az, hogy a szerző csak egy a szereplők szövegei között, az egyes szövegek dialógusban állnak, egyik sem kitüntetett pozíciója.⁵⁵ A polifónia tehát szabadabb játékteret biztosít az olvasónak, amennyiben az elbeszélői pozíció (és a szerzői ideológia) nincs kiemelve a többihez képest, semmiféle „felsőbb rendezőelv” nem irányítja az események, eszmék játékát. Ugyanez a történetírásban működtetve egyrészt ahhoz a dialektikus-ironikus szemléletmódhoz visz közel, melyet Kenneth Burke javasol, másrészt Peter Burke korábban már említett tanulmányának felvetéseihez. Peter Burke a Hayden White-tal kezdődő, a történeti metodológiát övező kérdések-kétségek hatására megszületett historiográfiai munkákat hasonlítja össze a 20. századi regényirodalom elbeszélői módszereivel (mint például a tudatábrázolás, a megbízhatatlan elbeszélő, a több narrátori hang vagy az alternatív befejezések módszere). Burke szerint a történészeknek nemcsak a mai regények, hanem akár a filmek (például Jancsó, Kuroszava, Pontcovero stb.) narrációs technikáit is érdemes felhasználni.⁵⁶ Természetesen nem azért van szükség a regény- és filmes technikák alkalmazására, mivel így a történelem mintegy felvállalja irodalmiságát, hanem ezen módszerekkel egy olyan diszkurzív közeg jöhet létre, melyben a történész egyrészt mintegy utal saját pozíciójának bizonytalanságára, másrészt arra, hogy a történeti folyamatok értelmezése nem kizárólagosítható.⁵⁷ Persze még ilyen („optimális”) esetben sem valószínűsíthető meg teljesen az ideológiamentes történetírás eszménye, de talán ha a történeti elbeszélések írói tudatosítják nézeteik hipotetikuságát, és azt, hogy művük egy megkonstruált (és többé-kevésbé fiktív) valósággal dolgozik, ezzel az olvasó teljesebb képet kaphat mind a történész munkájáról, mind pedig múltunkhoz való viszonyunk problematikusságáról.

Ez utóbbi dolog az elbeszélői-művészi szempontról átvézet minket a metatörténetre. Frye bizonyos teoretikus kijelentései olyan problémákat vetnek fel, melyek alkalmasnak tűnnek a további vizsgálódás terepének kijelölésére. Bár ő még nem kételkedett a történeti objektivitásában és a historiográfia tudományos voltában, egyik (1960-as, tehát White művénél jóval korábbi) esszéjében meglehetősen közel kerül White álláspontjához, amikor a történetírói munkák és a mítoszok párhuzamairól értekezik. Állítása szerint, ha a történész alkotása „elavul” (vagyis a „mi történt valójában?” kérdésre adott válaszaiban nem bír teljes igazságértékkel), akkor máris nyilvánvalóvá válik történetének

⁵⁵ Bahtyin, Mihail: Dosztojevszkij poétikájának alapvonalai. In.: Bahtyin, Mihail: A szó esztétikája. Budapest, 1976. 29–148. Vö. Tatár György: Történetírás és történetiség. In.: Nietzsche, Fr.: A történelem hasznáról és káráról. Fordította és a bevezető tanulmányt írta: Tatár György. Budapest, 1995. (a továbbiakban: Tatár 1995.) 7–23., itt: 18.

⁵⁶ Burke, P. 2000. passim. Burke szerint Richard Price, Golo Mann, Shimazaki Toson, Jonathan Spence vagy Norman Davies művein többé-kevésbé érezhető a történeti elbeszéléseket övező kérdések-kétségek hatása, s mindegyikük különféle irányokban és eltérő módszerek alkalmazásával, de kísérletet tesz a továbblépésre.

⁵⁷ Ezen problémákra az egyik legfontosabb reflexió talán a mikrotörténelem megjelenése és térhódítása. Giovanni Levi többek közt abban látja a mikrotörténeti módszer előnyét, hogy a történész egy mikroszintű vizsgálat esetében teljesen tudatában van saját rekonstrukciója bizonytalanságának, s beszámolójának szerves része a kutatási folyamat leírása s a hipotetikuságra való folytonos utalás. Levi, Giovanni: A mikrotörténelemről. In.: Sebők Marcell (szerk.): Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok. Budapest, 2000. 127–146., itt: 139–140.

müthosza. (Így például Gibbon *A Római Birodalom hanyatlása és bukása* című könyvét nem dobhatjuk egyszerűen sutba „rossz történeti munkaként”, mivel a hanyatlás, az ősz tragikus müthoszának megjelenítője, s mint ilyen a deskriptív, tudományos intenció helyett az irodalmi, archetipikus struktúrája manifesztálódik). Vagyis az ilyen művek (és persze nemcsak az előbb említett, „már nem használatos” historiográfiák, hanem mind-egyik) információértékükön túli jelentést is hordoznak. Jelentésük Frye szerint két szinten tematizálódik: egyrészt az elbeszélések alapzataként szolgáló mitikus magra, másrészt pedig saját koruk történeti tudatára, illetve ideológiájára reflektál. Frye – egy kanadai történész, F. H. Underhill nyomán – a mitikussal és költőivel strukturálisan meg-egyező történészi munkákra a „metatörténelem” (*metahistory*) terminust használja.⁵⁸ Míg Frye az előbb említett kétfelé tartó jelentésirányból az elsőt tekintette fontosabbnak, és elméletében a második inkább valamiféle járulékos elemként szolgál, addig White-nál a vizsgálódás egyértelműen a második felé fordul. (Mint korábban említettük, White nagyon ledukálva használja fel Frye elméletét.)

Konkrétan az ideológia szerepével a történetírásban White *A történelmi értelmezés problémája: a szaktudománnyá válás és a fenséges kiszorítása* című cikkében foglalkozott. Mivel a szöveg magyarul is olvasható,⁵⁹ ismertetésétől eltekintünk, csupán néhány problematikus kérdésre szeretnénk röviden kitérni.

A történelem szaktudománnyá válása együtt járt egyrészt az alapvetően utópisztikusnak és metafizikai beállítottságúnak tekintett történetfilozófia és a történetírás elkülönítésével,⁶⁰ a retorika (mely korábban annyira jelen volt, hogy magát a historiográfiát is kategóriája alá sorolták) kiküszöbölésére törekvéssel, esztétikai téren pedig a fenséges teóriájának ignorálásával, s vele szemben a szép kategóriájának kizárólagossá tételével. Mindezek egy olyan politikai, ideológia beállítódás eredményeképp kellett hogy létrejöjjenek, mely a történelem – tudományos – státuszát kapcsolatba hozta egyrészt saját identitása megalapozásával, másrészt pedig egy utópizmustól mentesnek definiált, ám lényegében utópisztikus történelemszemlélettel. A retorika elleni támadásra White szerint azért volt szükség, mert „amíg a történelem alá volt vetve a retorikának, a kutatási területet magát (azaz a múltat vagy a történelem folyamatát) káosznak kellett tekinteni, amelynek semmi értelme sincs, vagy annyiféle értelme lehet, ahányat csak az elmésség és a retorikai tehetség ráhúzni képes”.⁶¹ Nagyjából ugyanez a helyzet a fenséges kiszorításával is. A *fenséges* ókori retorikában használatos fogalmát (elsőként Pszeudo-Longinosz alkalmazta a 2. században) az 1700-as években radikálisan átértelmezték. A modern *fenséges* első nagy teoretikusa Edmund Burke volt, aki 1757-es *Filozófiai vizsgálódás a szépről és a fenségesről alkotott eszméink eredetéről* című könyvében különválasztotta a szépet a fenségestől, mivel szerinte az előbbihez az abszolút pozitív gyönyör kapcsolódik, míg az utóbbi lényege a *rettegéssel árnyalt élvezet*. Mind Burke műve, mind pedig a későbbi (és gyakorta jelentősebb) elméletalkotók – mint például Kant és Schiller, akiknek

⁵⁸ Frye, Northrop: *New Directions from Old*. In.: Frye, Northrop: *Fables of Identity Studies in Poetic Mythology*. Harcourt, 1963., 52–66.; Frye, Northrop: *Az Ige hatalma*. Budapest, 1997. 75–76.

⁵⁹ White 1997. 205–250.

⁶⁰ „Az emberi dolgok megismerésének két útja van: az egyik az egyediségek megismeréséé, a másik az absztrakcióé; az egyik a filozófia útja, a másik a történelemé. Más út nem létezik, és még maga a kinyilatkoztatás is e kettőt foglalja magában: absztrakt tételeket és történelmet” – írta Leopold von Ranke. Idézi: Tatár 1995. 8.

⁶¹ White 1997. 220. A retorikamentesség igénye kapcsán ismét Rankét idézhetjük, aki így írt a történész munkájáról: „Meztelen igazság, mindenféle cicoma nélkül; az egyes tények alapos kutatása; a többinek agyó; csak semmi kitalálás, még a legapróbb dolgokban sem, csak semmi agyaskodás”. Idézi: Rüsen, Jörn: *A történelem retorikája*. In.: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, 1999. 39–50. itt: 40.

fenséges-elméletére White leginkább épít – megegyeztek abban, hogy az tartozik a fenséges birodalmába, ami – a művészetben és a természetben egyaránt – megfoghatatlan, rendezetlen, kaotikus és félelmet keltő. Míg Burke-nél csak burkoltan (főként a *Töprengések a francia forradalomról* című művében), addig Schillernél már konkrétan manifesztálódik a történelem véres, kaotikus és fenséges színjátékként való szemlélete. Amikor White szerint a történetírásban a fenségest felváltotta a szép (azaz a rendezett, a megismerhető) teóriája, ezzel egy olyan ideologikus perspektíva került előtérbe, mely a múlt átláthatóságát, célelvű linearitását igyekezett bebizonyítani. Ez azért negatív tendencia, mivel így ezek az ideológiák mintegy legitimálják önmagukat, és megfosztják az egyént attól, hogy a történelem értelmetlenségét átlátva annak menetét mássá tegyék, olyan egyéni sorsot biztosítsanak maguknak és utódjaiknak, melyért csakis ők felelősek. White tulajdonképpen magát a történelmet, illetve azt a 19. században kialakult történeti tudatot ítéli meg, mely mind a mai napig érvényben van és meghatározó jelentőséggel bír.⁶² Keith Jenkins, a 90-es évek posztmodern történetfilozófiájának egyik vezető alakja így foglalja össze White-nak a történetiség mibenlétéről alkotott téziseit: „Először is, White szerint a történelem alapvetően egy narratív diskurzusforma, melynek tartalma legalább annyira elképzelt-kitalált, mint amennyire talált, és amely egészében véve nem az összefüggéstelenség kifejezéséből és a fenséges elfogadásából áll. Másrészt, nézete szerint a történelemnek, illetve a történetírásnak inkább folyamatosság nélküli történetek sorozatának kellene lennie, melyek tartalma legalább annyira elképzelt-kitalált, mint amennyire talált, ami azonban elismerné a fenségesnek mint »hasznos fikciónak« a jelenlétét, melyre mozgalmak »alapozódhatnak« egy, a jelenleginél nagyobb felszabadulás érdekében, hogy egy radikális vagy liberális (nem túl részletesen kifejtett) utópiát valószínűsítsanak meg.”⁶³

A történelem kaotikusságának hangsúlyozásával White mintha már a posztmodern történetfilozófia nyomvonalát követné (bár ő mindig is tiltakozott a „posztmodern” címke ellen, önmagát leginkább „formalistaként” aposztrofálva). Amennyiben a posztmodern történelemfelfogást – némiképp leegyszerűsítve – azonosítjuk a „nagy elbeszélések” végével vagy a *post-histoire* terminusával, és úgy tekintjük múltunkat, mint valamifajta teljességgel nyitott „szöveget”, mely nagyjából szabadon értelmezhető, és éppúgy nem létezhet kizárólagosan helytálló olvasat, mint ahogy tökéletesen illegitim sem,⁶⁴ akkor az a káosz, mely White-nál a fenségest jellemzi, tulajdonképpen az értelmezési (és cselekményesítési) lehetőségek végtelenségét eredményezi. Egy metatörténeti vizsgálat egyrészt ezen nézőpont-lehetőségek sokaságára irányítja a figyelmet, másrészt pedig leleplez(het)i az egyes perspektivikus attitűdök mögötti (politikai, ideológiai) érdekviszonyokat.

Ha nem létezik „érdek nélküli” történetírás, ha a történettudomány nem teheti magáévá (hogy kettős csavarral éljünk) a l’art pour l’art eszmeiségét, akkor felmerülhet a kérdés, hogy nem került-e olyan válságba a történelem, mely részint mindenféle objektívizmus lehetőségét megtagadva a totális relativizmusba zuhan, részint pedig ennek következményeként, saját relativizmusának állandó tudomásulvételére kényszerülve, kénytelen a folytonos önreflexió és önleleplezés – némiképp mazochisztikus – sorsát vállalni. Itt ismét Keith Jenkinsre utalhatunk, aki a posztmodern szemszögéből, két fronton tá-

⁶² Itt érdemes azonban megjegyeznünk, hogy White a 19. századi „mestertörténészek” tanulmányozása során egyfajta „történész archetípust” alakított ki magának, mely történészképet hajlamos mind időben, mind térben általánosítani, ami néha már-már a sematizálás határát súrolja.

⁶³ Jenkins, Keith: On „What is History?”. From Carr and Elton to Rorty and White. London–New York, 1995. 145.

⁶⁴ A történelem végének eszméjéről lásd: Juhász Anikó: A posthistoire kapuzárása. In.: *Pro Philosophia* Füzetek 17–18. szám. 51–70. A posztmodern fordulatról és a történettudománnyal való kapcsolatáról: Berkhofer, Robert F., Jr.: *Beyond the Great Story History as Text and Discourse*. Boston, 1997. (különösen az első fejezet: „The Postmodernist Challenge”) 1–25.

madja a történetírást.⁶⁵ Egyrészt a „felsőbb szint” – White által is kritizált – historiográfiáját, a nagybetűs Történelem távlatából szemlélődő, alapvetően modernista, haladás-elvű, bújtatottan eszkatologikus perspektívájú munkákat mint nyíltan „ideologikus” műveket utasítja el, másrészt – nagyjából ugyanilyen alapon, egy burzsoá, liberális ideológia címkéjével – az „alulról nézett” (*history from below*) történetírást bélyegzi meg. A probléma véleményünk szerint az, hogy Jenkins az utóbbi fogalom alá sorolja mind az „empirikus”, „retorikaellenes”, tulajdonképpen még mindig a pozitívizmus elméleti premisszáira építő történészeket, mind pedig az új irányzatok (elsősorban a történeti antropológia, mikrotörténet) képviselőit, akik – mint fentebb utaltunk rá – nagyon is tisztában vannak azokkal a (narrációs, ideológiai) kérdésekkel, melyeknek elsőrendű fontosságát Jenkins oly erőteljesen hangsúlyozza. Ám ennél megkérdőjelezhetőbb az a posztmodern történetfilozófiai attitűdre általában is jellemző álláspont, hogy a szerző önmagát mint autentikus „kívülállót” aposztrofálja (illetve egy olyan posztmodern szemzőből nyilatkozik, melyben véleménye szerint minden kétséget félretéve és megkerülhetetlenül „benne vagyunk”), s ismét csak egy „ideológia feletti” nézőpontból világít rá minden történetírás ideologikusságára.⁶⁶ Ha nem létezik ideológiától mentes nézőpont, és a historiográfia egyetlen lehetséges referencia-tárgya az intertextualitás (Jenkins itt egyetértőleg Berkhoferre hivatkozik), akkor ezzel a történetírást művelők elvileg szabad kezet kapnak, s szövegeik bármely cselekményesítési és ideológiai beállítódásmód szempontjából legitimek lehetnek.

Itt jutunk el a történetírói tevékenység társadalmi-etikai aspektusához – amely végső soron annak a kérdését veti fel, hogy a történelem tanulmányozásának és írásának van-e valamilyen „önmagán túlmutató” célja, különös tekintettel arra, hogy a narratológiai kihívás és a posztmodern szemlélet alapvetően megkérdőjelezi, hogy e cél magának a történeti (múltbéli) „igazságnak” a kiderítése lehetne –, melyben mintegy ötvöződik a narratív-művészi és a metatörténeti aspektusok két legfőbb hozadéka: a múlt reprezentációjában használt nyelv mint közvetítő közeg etikai implikációi, illetve a történész által alkotott metahistorikus szerkezet ideológiai vonatkozásai, melyek szintén etikailag meghatározottak.

A történészi nyelvhasználat elkerülhetetlen etikai vonatkoztatottságára talán Isaiah Berlin (aki szerint „a történelem emberi motívumokkal és szándékokkal foglalkozik”⁶⁷) mutatott rá a legplasztikusabban: „...más emberekhez hasonlóan a történészek is olyan nyelvezetet használnak, amely elkerülhetetlenül át- meg át van itatva értékelésekkel, s arra szólítani fel őket, hogy tisztítsák meg ezektől nyelvüket, szokatlanul nehéz és önmagát érvénytelenítő feladatot jelentene számukra. A tárgyilagosság, az elfogulatlanság és a szenvtelenség kétségkívül a történészek erényei közé tartozik, miként mindenki számára, aki bármely területen az igazságot kívánja megállapítani. Ám a történészek emberek, s nem kell más embereknél nagyobb erőfeszítéseket tenniük arra, hogy kivetkőzzenek emberi mivoltukból...”⁶⁸ Amikor az 1960-as évek végén Berlin a fentieket megfogalmazta, elsősorban az olyan vádakkal polemizált – mindenekelőtt Edward H. Carr-al –, melyek szerint a történelmi szükségszerűségről (illetve annak tagadásáról)

⁶⁵ Jenkins 2000.

⁶⁶ Keith Jenkins *Re-thinking History* című könyvéről írott recenziójában Palkó Mária is hasonló nézőpontból kritizálja a szerzőt. *Helikon*, 2000. 3. szám. 401–403.

⁶⁷ Berlin, Isaiah: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest, 1990. (a továbbiakban: Berlin 1990.) 51.

⁶⁸ Berlin 1990. 42–43.; Berlin másutt ezt írja: „A szenvtelenség maga is erkölcsi álláspont.”; „A semleges nyelv használata (...) is etikai jelentést hordoz.” (Berlin 1990. 45.) „Azí követelni a történészeket, hogy éljék bele magukat mások élményvilágába, egyszersmind megtiltani nekik az erkölcsi megértést, annyit jelent, hogy tudásuk túl kicsiny részének átadására szólítjuk fel őket, munkájukat pedig emberi jelentőségétől fosztjuk meg...” (Berlin 1990. 47.)

írt esszéjében⁶⁹ „moralizálásra” szólította volna fel a történészeket; pedig a Berlin – Carr vita a történelmi determinizmus etikai implikációiról igen-igen messze áll attól a – ha lehet még égetőbb – kérdéstől, hogy a White-féle (illetve posztmodern) „relativista” történet szemlélet miféle etikai állásfoglalásra kell szólítsa a „kognitív felelősséggel” bíró történészt. Magyarul: ha megszűnt a történelem – hagyományos – tudományosságának alapkritériuma (= objektivitás, *sine ira et studio*), ennek egyenes következménye-e a „mindent szabad”, illetve a „minden írásmód legitím” állítások elfogadása?

Ezen kérdés relevanciája különösen olyan traumatikus események vizsgálata során mérülhet fel, melyek önmagukban is etikai állásfoglalásra készítenek. Maga White a problémával a Holocaust cselekményesítési módszereinek, illetve az események jelentőségét elrelativizáló, finoman szólva megkérdőjelezhető nézeteknek a kapcsán szembesült. Anélkül, hogy ennek bővebb tárgyalására kitérnénk, megjegyezhető, hogy White itt egy olyan etikai problémába bonyolódik, melyben (hogy a Holocaust-tagadókkal és az események jelentőségének kisebbsítésére törekvőkkel szembeszálljon) saját magával keveredik ellentmondásba, ugyanis azt a korábbi álláspontját kérdőjelezi meg, miszerint egy adott történelmi eseménysor bármilyen formában cselekményesíthető.⁷⁰

A kérdés vizsgálatához véleményünk szerint mindenképp előttr kell összpontosítani, hogy a történész munkájának elsődleges célja nem a történelmi múlt „önmagáért való” ismerete, hanem bizonyos társadalmi funkciók betöltése. Ricoeur élesen különválasztja a történész „történetcsináló” és „történelemcsináló” feladatát. Míg az előbbi a cselekményesítési módokat, az utóbbi a társadalmi meghatározottságot, a jövő fele orientált etikai dimenziót foglalja magában.⁷¹ A posztmodern kritikák legtöbbje csupán az elsőt veszi szemügyre és kritizálja, pedig amennyiben a második felől tekintünk az elsőre, talán a relativizmus kérdése és lehetősége is árnyaltabbá válik.

A „történelemcsinálás” szorosan összefügg az emlékezet funkciójával, érte ezalatt mind az egyéni, mind pedig a kollektív emlékezetet. Ricoeur Reinhardt Koselleck fogalmait kölcsönvéve megkülönbözteti a tapasztalattér (a múlt öröksége) és az elváráshorizont (a jövőt anticipáló aktusok) dialektikáját. Emlékezet és történelem viszonyát három lépésben elemzi: „először is az emlékezet konstituálja a múlt értelmét, másodszor a történelem kritikai dimenziót vezet be a múlttal való érintkezésbe, végül harmadszor a belátás, amivel a történelem immár gazdagította az emlékezetet, az emlékezet tapasztalattérre és az elváráshorizont dialektikája révén áttérjed az előrelátott jövőre”.⁷² A történelem kritikai síkja hasonlóan működik ahhoz, ahogy Freud az egyén elfojtott traumatikus emlékeiről beszél, melyek leggyakrabban az ismétléskényszerben manifesztálódnak, amikor ezeket a beteg emlékezés helyett – öntudatlanul – cselekvésben éli újra. Az analitikus és a páciens közötti dialógus során nyelvhez kell juttatni az emlékeket, azaz egy – a beteg szempontjából megfelelő – cselekményesítési eljárást kell elvégezni. A történész feladata társadalmi szinten valami hasonló kell legyen: a közösség traumáit, illetve egész múltképét elbeszélve lehetővé tenni a „helyes” emlékezetet, és a jövő felé nyitott létmódot. Azaz a történész narrációjának korábban elemzett metaforikus magja egy, az

⁶⁹ Berlin 1990. 181–333.

⁷⁰ White 1997. 237–250.; White, H.: A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája. In.: White 1997. 251–278. A White-nál jelentkező belső ellentmondásra Gyáni Gábor is rámutat: Gyáni 2000. 68–69. A cselekményesítés problematikájának a Holocaust megjelenítésével való kapcsolatára: Braun 1995. passim, különösen: 13–54., valamint Kellner, Hans: „Never Again” is Now. In.: Fay, Brian–Pomper, Philip–Vann, Richard T. (ed.): History and Theory. Contemporary Readings. Oxford, 1998. 225–244., illetve Lang, Berel: Is It Possible to Misrepresent the Holocaust? In.: Uo. 245–250.

⁷¹ Ricoeur, Paul: Emlékezet – felejtés – történelem. In.: Thomka Beáta (szerk.): Narratívák 3. A kultúra narratívái. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Ricoeur 1999.b) 51–67., itt: 53.

⁷² Ricoeur 1999.b 54.

univerzalistaól a nemzetin át az egyéni szféráig hatoló applikatív jelentésástrukturáló intenciót hordoz.

A kollektív emlékezet szempontjából distinkciót tehetünk a rendezett, értelmezhető történelem (melyet Ricoeur a *Temps et récit* egyik fejezetében – Rudolf Otto nyomán – *tremendum fascinosum*nak nevez), vagyis a „győztesek történelme”, és a traumatikus, szörnyű, megmagyarázhatatlan események (*tremendum horrendum*) között.⁷³ Míg az első a közösség tudatában állandóan jelen van (gyakran túlságosan is, ezeket az emlékeket hajlamosak vagyunk „túlcsелеkményesíteni”), addig az iszonyat elfojtott vagy minden racionális okfejtésen túli traumaként létezik. A történészek feladata tehát mindezeket narratív formába önteni, és ezzel mintegy a társadalmi emlékezetet olyan irányba terelni, mely fel tudja dolgozni az események jelentőségét, egy meghatározó etikai dimenzió kíséretében. Így a történész cselekményesítésének igenis vannak határai, de ezek nem a – pozitivista szellemű – tudományosság természetéből, hanem a szerző társadalmi-etikai felelősségéből adódnak. Ricoeur a Holocausztal kapcsolatban egyrészt a megbocsátás fontosságát hangsúlyozza, mely természetesen nem egyenlő a bűnök elfelejtésével, másrészt az emlékezést és azt a gyakorlati törekvést, hogy ehhez hasonló események ne történhessenek meg újra. Mindez csak az elbeszélés révén lehetséges, ugyanis „a fikció szemet ad az iszonyattól elborzadt (*horrifié*) elbeszélőnek. Szemet, hogy lásson és sírjon. A Holocaust kortárs irodalma ezt bőségesen igazolja. S ezt részletezi a tetemek vagy az áldozatok legendája. (...) De talán vannak olyan bűnök, melyeket nem kell elfelejtenünk, s vannak olyan áldozatok, akiknek szenvedése nem annyira bosszúért, mint inkább elbeszélésért (*récit*) kiált. Csak annak akarása, hogy ne feledjük, felelős azért, hogy ezek a bűnök ne következzenek be *soha többé*”.⁷⁴

⁷³ Ricoeur, Paul: A történelem és a fikció kereszteződése. In.: Ricoeur 1999.a 353–372. (különösen: 363–366.) Az, hogy Ricoeur Rudolf Otto numinózus-fogalmát használja, visszavezet minket a White-féle szép-fenség megkülönböztetéséhez, hiszen az otto-i terminus szoros kapcsolatban áll a fenséggel. (Tudniillik Otto a fenséget a numinózus egyik megnyilvánulásának tartja.) Vö. Otto, Rudolf: A szent. Budapest, 1997.

⁷⁴ Ricoeur 1999.a 365–366.